

EESTI USUKEEL – QUO VADIS?¹

SIRET RUTIKU

EELLUGU

1926. aastal kirjutatakse *Usuteaduslikes Ajakirjas* usuteaduslike oskussõnade loendi sissejuhatuseks:

Iga teadusharu vajab oma iseloomule, alale, mõistetele vastavaid, kindla tähendusega oskussõnu. Meie usuteadusele on möödapääsemata tarvilik eestikeelsete usuteadusliste oskussõnade loomine, kokkuseadmine, kindlaksmääramine. Seda ära tundes otsustas usuteaduskond nov. 1924 moodustada seks otstarbeks “Oskussõnade komisjon”. [---] Otsustati, et see “Oskussõnade komisjon” seab kokku vastava oskussõnade nimestiku, ja kui neid oskussõnu ka laiemais ringkonnis küllaldaselt on sõelutud, tarbekorral parandatud ja täiendatud, esitatakse nimekiri teaduskonnale lõpliku kuju kindlaksmääramiseks ja heakskiitmiseks. “Oskussõnade komisjon” algab käesolevas numbris oma oskussõnade nimestiku avaldamist, mis tähestiku järele korraldatakse. Palutakse lahkeid lugejaid esildatud oskussõnad üksikult läbi vaadata, tarbekorral parandusi

¹ Artikkel avaldatakse Eesti Teadusfondi grandis nr 5292 raames.

ja võimaluse järele täiendusi teha, ja sellekohased ettepanekud ja arvamisavaldised saata usuteaduskonnale. [---]²

Komisjoni töö soikus poliitiliste sündmuste keerises, kuid teema on endiselt aktuaalne. 1999. aastal kordasin sama palvet oma teoloogilise õppesõnastiku³ eessõnas, ent asjatult. Tahes-tahtmata tuleb nõustuda Mati Hindi tõdemusega: “Laiema avalikkuse huvi keelekorraldustöö vastu lahvatub esile siis, kui arvatakse, et on juhtunud midagi skandaalimaigulist.”⁴ Vaevalt, et usuteaduslike oskussõnastike eesmärgiks on skandaali tekitamine (selle tagamõttega ei koostatud ka eelnimetatud sõnastikke) ja nii võib järeldada, et olukorrast väljapääsu ei olegi.

Samas ei saa väita, et teema vastu huvi puuduks. Viimase kümnendi jooksul on huvi eesti usukeele vastu kasvanud, sellel teemal on käsikirjaliselt levitatud ja trükkis avaldatud mitmeid artikleid, sõnaloendeid ja koguni lõputöid. Positiivse tendentsina tuleb esile tõsta just noorema põlvkonna teoloogide ja filoloogide kasvavat aktiivsust selles vallas. Lähemal vaatlusel tuleb kahjuks siiski nentida – eesti usukeele ja -sõnavara käsitlusi iseloomustab ülim killustatus (võiks lausa öelda separatism) nii erinevate konfessioonide lõikes kui ka üksikute kirikute siseselt. Ehkki enamikus Eesti kirikutes teadvustatakse ja tunnistatakse tungivat vajadust usuteadusliku oskussõnavara korrastamise ja ühtlustamise järele, lämmatab asjaosaliste passiivsus igasugused koostööalgatused.

² *Usuteadusline Ajakiri* 2 (1926), 100.

³ Siret Rutiku, *Teoloogiliste terminite saksa-eesti õppesõnastik* (Tartu, 1999), 6.

⁴ Mati Hint, *Kellele kuulub eesti keelekorraldus? – Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded*, Eesti Keele Instituudi toimetised 8 (Tallinn, 2001), 133.

USUKEEL – TEOLOOGIA VÕI KEELETEADUSE PÄRUSMAA?

Usukeelt on uuritud väga erinevate teadusharude raames ja väga erineva eesmärgiga. Siiski on kujunenud kaks peamist “konkurenti” – teoloogia ja keeleteadus, kuid ka nende teadusharude piirides eksisteerib arvukalt erinevaid, tihti teineteisele vastukäivaid seisukohti. Toon siin vaid kaks vastandlikku näidet:

Andrus Norak⁵ väidab, et usukeel on töökeel ja osutub seega unikaalseks juurdepääsuks usu reaalsuse juurde. Teoloogia uurib selle keele sõnavara ja grammatikat. Seega esindab Norak seisukohta, et usukeele uurimine kuulub teoloogia, täpsemalt teoloogilise hermeneutika kompetentsi.

Manfred Kaempfert⁶ seevastu tõdeb ajaloolise arengu kontekstis, et usu sisu (ja selle muutumine) kuulub küll teoloogia kompetentsi, ent keeleteaduse – täpsemalt leksikoloogilise semantika – ülesandeks on uurida, milliste sõnade abil väljendatakse usu sisu (ja selle muutumist).

Omapärase saalomonliku lahenduse pakub aga välja David Fetteroll⁷, kelle arvates usukeel on probleemiks vaid mitteusklikele ja kes sellest tulenevalt eristab kaht põhimõtteliselt erinevat usukeele käsitlust: nende oma, kes usuvad Jumalasse kui kõikvõimsasse ja ajatusse Loojasse, ning nende oma, kes näevad Jumalas pigem teatud eluviisi. Samas mõnab Fetteroll aga, et mitteusklikud võivad usukeelt paremini mõista kui usklikud, sest nad suudavad selle vaatlusel säilitada objektiivsuse.⁸

⁵ Andrus Norak, “Usu sõnakusest ja sõnatusest”, *Usuteaduslik Ajakiri* 1/50 (2002), 138j.

⁶ Manfred Kaempfert, *Lexikologie der religiösen Sprache*. – Helmut Fischer, hrsg., *Sprachwissenschaft für Theologen* (Hamburg, 1974), 73.

⁷ Vt http://www.stphiliphoward.w-sussex.sch.uk/reintranet/religious_language.htm, 1.

⁸ *Ibid.*, 4.

Teoloogia (dogmaatika) ja kiriku perspektiivist tõstatub usukeele puhul primaarsena küsimus keele tõesusest⁹, st teoloogia mõistab enda pädevusvaldkonnana ka dogmaatiliste hinnangute andmist usukeelele. Keeleteaduse kui deskriptiivse distsipliini eesmärgiks aga ei ole pakkuda retsepte või mõõdupuid tekstide usulisusele dogmaatilise õigsuse ega tõesuse osas hinnangu andmiseks.¹⁰ Selles suhtes võib isegi väita, et keeleteaduse tegevus lõpeb seal, kus algab teoloogia (ja filosoofia) pärusmaa.

Mingil juhul ei saa siin vaadata keeleteadust kui teisejärgulist või koguni ebaolulist. Pigem saab keeleteadus olulisel määral kaasa aidata sellele, et muuta ratsionaalsemaks, “tõesemaks” ja asjakohasemaks kirikliku/usulise tekstiproduktiooni teoloogiline kriitika. Taolise koostöö vajalikkuse ees silma kinnipigistamine näib olevat üks usukeele käsitluse konstitutiivseid jooni. Nii teoloogia kui keeleteadus esitavad üldkehtivusele pretendeerivaid argumente, tundmata (või ignoreerides) teis(t)e teadusharu(de) sarnaseid püüdlusi ja saavutusi.

UURIMISPROJEKT

Kui lootused 1924. aasta algatuse taaselustamise osas olid juba maha maetud, pöördus allakirjutanu poole Eesti Keele Instituudi direktor *dr. phil.* Urmas Sutrop, kes lingvisti põhjalikkusega luges üles lugematu arvu vigu ja tegi ettepaneku neid vigu koos kõrvaldama hakata. Sellest pakkumisest kasvas välja idee taotleda Eesti Teadusfondilt uurimistoetust.

⁹ Vrd Andrus Norak: “Usukeel on tõekeel ja osutub seega unikaalseks juurdepääsuks usu reaalsuse juurde.” (Andrus Norak, “Usu sõnakusest ja sõnatusest”, 138.) David Fetteroll seab oma ülevaate eesmärgiks kirjeldada vahendeid, mille abil saab tõestada usuliste väidete/ütluste tõesust. (http://www.stphiliphoward.w-sussex.sch.uk/reintranet/religious_language.htm, 1.)

¹⁰ Väited *Jumal on hea* või *ta usub Jumalat* on keeleteaduse seisukohalt sama vähe “tõestatavad” kui *Mats on loll* või *Jüri armastab Mari*.

ETF grandi nr 5292 *Teoloogilise ja religioosse sõnavara struktuur ja areng eesti keeles* põhieesmärgiks on korrastada eestikeelset teoloogilist ja religioosset sõnavara ning avada see Eestis seni ulatuslikumalt käsitlemata valdkond interdistsiplinaarsele uurimistööle.

Vaatluse alla tulevad mh eestikeelse teoloogilise ja religioosse sõnavara tekkimine ja areng üldiselt, selle kujunemise keelelikultuurilised ja kiriklik-teoloogilised mõjud, laenud ja nende lingvistilised ning semantilised aspektid, tõlkeproblemaatika ja normiprobleemid. Teema mahukusest tulenevalt käsitletakse piiblitõlke küsimusi vaid terminoloogia seisukohast lähtuvalt.

Projekti täitmine on kavandatud 4 aastale (2002–2005), mis on tinglikult jagatud kahte etappi:

2002–2003:

- a) projekti põhitäitjate uurimisvaldkondade ja -teemade konkretiseerimine ja vastavalt teadussuundadele uurimisülesannete püstitamine;
- b) eesti keele teoloogilise ja religioosse sõnavara terminoloogilise baaskorpuse koostamine ja süstematiseerimine, selle sisulis-teemaatiline piiritlemine ja süvendatud käsitlemist vajavate probleemvaldkondade väljaselgitamine;
- c) antud teemat puudutava senise teadusliku uurimistöö kriitiline analüüs;
- d) projekti raames moodustatud terminoloogiakomisjoni töö.

2004–2005:

- a) projekti esimeses etapis väljaselgitatud süvendatud käsitlemist vajavate probleemvaldkondade teaduslik analüüs koos vastavasisuliste uurimiskokkuvõtete publitseerimisega;
- b) koostatud leksikograafilise baaskorpuse keeleteaduslik ja teoloogiline analüüs ning koostöös spetsialistidega vastavate korrektiivsete ja normatiivsete lähtekehtade väljatöötamine ja avaldamine;
- c) saksa-eesti/eesti-saksa teoloogilise ja religioosse sõnavara seletava sõnaraamatu koostamine ning kreeka-eesti Uue

Testamendi õppesõnastiku täiendatud ja parandatud trüki ettevalmistamine.

Peale allakirjutanu osalevad projektis põhitäitjatena veel *dr. theol.* Toomas Paul (EELK Usuteaduse Instituut), *dr. phil.* Urmas Sutrop (Eesti Keele Instituut), mag Marju Lepajõe (Tartu Ülikool), BA Külli Kuusk (Eesti Keele Instituut). Granditäitjate koosolekutel on aktiivselt osalenud ka Kristiina Ross Eesti Keele Instituudist. Praeguseks on grandiga ühel või teisel moel seotud isikute ring juba märgatavalt laienenud.

Olulisemaid ettevõtmisi esimese pooleteise aasta jooksul:

- 6. detsembril 2002. a korraldati Tartus koostöös eesti keele õppetooli ja Eesti Keele Instituudiga (Renate Pajusalu, Siret Rutiku, Urmas Sutrop) Eesti Teadusfondi sõnavaragrantside päev, kus seitsme erineva ETF granditäitjad esinesid kokku 17 ettekandega. Lisaks allakirjutanule pidasid grandit n 5292 raames ettekande ka Külli Kuusk (*Ühe "õndsas" sõnaperekonna tähendusest*), Marju Lepajõe (*Tõlgete roll teoloogia terminoloogia kujundamisel*) ja Marina Viia (*Usuteadusliku terminoloogia arendamise probleeme*). Ettekandepäeva eesmärgiks oli lisaks informatsioonivahetusele ka filoloogidest ja mittefiloloogidest sõnavaraurijate ja terminoloogia arendajate koostöö edendamine. Ehkki üritust tuleb lugeda igati õnnestunuks, ei saa märkimata jätta võõrfiloloogide ja teoloogide kasinat esindatust publiku hulgas. 2003. aasta detsembris on plaanis korraldada järgmine sõnavaragrantside päev.
- II rakenduslingvistika konverentsil 24.–25. aprillil 2003. a Tallinnas töötas Urmas Sutropi eestvedamisel "usukeele töö-tuba", mille raames esinesid ettekannetega Siret Rutiku (*Usukeel – millest me räägime?*) Ain Riistan (*Usu keele määratlemisest ja funktsioonidest*), Mariina Viia (*Usuteadusliku terminoloogia probleeme*), Regina Toom ja Liivi Hollman (*Eesti*

viipekeele sõnaraamatud: kristlike viibete areng), Külli Kuusk (*Õnnis-tüvelised sõnad*) ja Urmas Sutrop (*Mis tüüpi on eesti-keelne nimetus jumal?*).

- 2003. aasta juunis alustati eesti keele teoloogilise ja religioosse sõnavara arvutipõhise terminibaasi koostamist ja süstematiseerimist (Siret Rutiku, Tuuli Klaas ja Mariina Viia).

TERMINIBAAS

Kuna eestikeelne teoloogiline sõnavara on veel korrastamata, siis ei ole terminibaasi loomisel võimalik lähtekeelena kasutada eesti keelt. Seepärast tuli aluseks võtta saksa keel (kui eesti usukeelt enim mõjutanud ja terminoloogiliselt läbi töötatud võõrkeel). Terminikirjete koostamisel lähtutakse põhimõttest, et kirjetesse sisestatakse esmalt nn toores materjal, st kogu kättesaadav informatsioon,¹¹ ja alles hilisema analüüsi käigus heidetakse mitte-vajalik/väär kõrvale ning täpsustatakse nii terminite ortograafilist kuju kui ka definitsioonide jms sisulis-teoloogilist korrektsust. Alles seejärel on võimalik terminibaas eesti keele põhiseks “pöörata” ning seda süstemaatiliselt täiendada.

Terminikirje näidis

1. Klassifikaator (LENOCH):
2. Termin saksa keeles: Abendmahl, n.
3. Saksakeelse termini definitsioon (+ definitsiooniallikas): *Tisch des Herrn, Altarsakrament*, in den christl. Kirchen gottesdienstl. Handlung zur Erinnerung an das letzte Mahl Christi mit seinen Jüngern (WDW).
4. Variandid, sünonüümid: Eucharistie, f; Herrenmahl, n; Kommunion, f.

¹¹ Eestikeelse materjali kogumisel kasutatakse nii trüki ilmunud sõnastikke kui ka käsikirjaliselt levivaid terminiloendeid, teoloogilist (tõlke)kirjandust, liturgilisi käsiraamatuid jne.

Kasutuskontekst, nt väljendid, tsitaadid:

- das heilige # – püha õhtusöömaaeg, armulaud
- das # austeißen, genießen, empfangen – armulauda jagama, armulauual käima, armulauda võtma, armulauast osa saama
- das # verwalten – armulauasakramenti haldama
- Christus ist im # gegenwärtig – Kristus on armulauual presentne
- das Sakrament des # – armulauasakrament

5. Sks. k termini eestikeelne vaste: armulaud.

6. Eestikeelse vaste (termini) definitsioon (+ definitsiooniallikas):

- 1) ristiusu altarisakramendi, euharistia ehk missa vaste (PAUL);
- 2) euharistia (armulauasakrament Kristuse ohvri mälestuseks ja selle kestvuse märgiks: transsubstantsiatsioonis muutub leib ja vein Kristuse ihuks ja vereks (SIVERS));
- 3) ristiusu altarisakrament, Kristuse surma mälestuseks pakutav leib ja vein (Eesti Kirjakeele Seletav Sõnaraamat);
- 4) üks põhilisi sakramente kristlikus kirikus, kus jagatakse kogudusele pühitsetud leiba ja mõnel pool ka veini. Selle sakramendi seadis UT järgi Jeesus Kristus ise viimasel ööl enne oma surma toimunud söömaajal (SALUMAA, Uleksini kaudu).

7. Variandid, sünonüümid: kommunion, euharistia, püha õhtusöömaaeg.

Kasutuskontekst, nt väljendid, tsitaadid:

- Jumalateenistus pihi ja armulauaga
- Õpetaja jagab armulauda, võtab armulauale
- Armulauual käima
- Armulauale minema (EKSS)

8. Ladinakeelne vaste: eucharistia, f < kir.kr. eukharistia ('tänamine').

9. Inglisekeelne tõlkevaste: Eucharist, the Holy Communion, the Lord's Supper, the Last Supper.

10. Prantsuskeelne tõlkevaste: eucharistie, f.
11. Kirje sisestaja ja sisestamise/viimase muutmise kuupäev: SR 27/05/2003.
12. Märkused ja viited:

Arvutipõhise terminibaasi algmaterjali sisestamine on plaanis lõpule viia 2003. aasta detsembris, selleks ajaks peaks olema välja töötatud ka materjali edasise töötlemise kord ning täpsustatud sellega seotud isikute ring (moodustatud uus usuteaduslike oskussõnade komisjon?).

Esmajärjekorras vajavad lahendamist kolm põhimõttelist küsimust. Esiteks, millised kriteeriumid valida terminibaasi mahu piiritlemiseks? Seni on olnud arutlusel konfessionaalsed (kristlikud konfessioonid rõhuasetusega luterlusel), regionaalsed (Eesti kirikuloolises kontekstis olulised) ja leksikoloogilised (arhaismid, latinismid jms) kriteeriumid. Teiseks, milliste kriteeriumide põhjal otsustada ühe või teise sõna "usulisuse" üle, st mille põhjal otsustada, et tegemist on religioosse/teoloogilise terminiga? Usulise sõnavara piiritlemine on problemaatiline, kuna puuduvad objektiivsed ja üldtunnustatud kriteeriumid määratlemaks sõnade tähendus(t)e kuuluvust religioossete süsteemide juurde. Kolmandaks, kui kaasa lisaks luterlikule sõnavarale ka teiste kristlike konfessioonide tuumsõnavara, siis kuidas saavutada vastava materjali koordineeritud kogumine ja läbitöötamine koostöös erinevate kirikute esindajatega?

Koostööst oleks aga kasu kõigi jaoks.